

Investigating the Moral Dimensions of the Government's Civil Responsibility towards Air Pollution

M. Saroghi Nia¹, V. Ghasemi Ahd Ph.D.^{2}*

1. Ph.D. Student in Law, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran.

2. Dept. of Private Law, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran.

Abstract

Background: Responsibility is a moral component. Accountability usually stems from liability, according to which a person is legally responsible for the harm they have caused to another. One of the most important parts of civil rights is civil liability, and considering that the main purpose of civil liability rules is to compensate material and spiritual damages and repair the damages, the government is not exempt from this rule. In this article, it has been tried to explain the moral aspects of the government's civil responsibility towards air pollution.

Conclusion: One of the bad consequences of industrialization was air pollution and environmental pollution in general. Whenever there are several causes causing pollution in the environment, the immediate and unmediated cause is responsible for compensating the loss, unless the cause is more remote. There are also cases regarding the removal of civil liability, which causes exemption from civil liability. In general, what is important is to remove the government's immunity and fulfill its civil responsibility in order to compensate for the damage caused by air pollution, which makes the government pay for the damages and losses caused either through its administrative or supervisory duties. Of course, verifying the government's civil responsibility for environmental pollution is a complex and multifaceted process that requires a lot of attention and effort, but what is certain is that the government's civil responsibility can be verified in proportion to the damage caused and the government is recognized as responsible if causation is proven. be against a person who has suffered.

Key words: *Moral dimensions, Civil responsibility, Government, Air pollution, Compensation, Environment*

***Corresponding Author:** Ghasemi Ahd V, Dept. of Private Law, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran. Email: vahidghasemiahd@gmail.com

How to cite: Saroghi Nia M, Ghasemi Ahd V. Investigating the moral dimensions of the government's civil responsibility towards air pollution. *Ethics in Science and Technology*, 2024; 19(3): 75-83.

Copyright © 2024 Authors. Published by Iranian Association for Ethics in Science and Technology. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited

ابعاد اخلاقی مسئولیت مدنی دولت نسبت به آلودگی هوا

مرضیه ساروقی نیا^۱، دکتر وحید قاسمی عهد^۲*

۱. دانشجوی گروه حقوق، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران.

۲. گروه حقوق خصوصی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران.

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۲۴)

چکیده

زمینه: مسئولیت یک مؤلفه اخلاقی است. پاسخ‌گویی معمولاً از مسئولیت ناشی می‌شود که مطابق با آن فرد از لحاظ قانونی در قبال صدمه‌ای که به دیگری وارد کرده است مسؤول می‌باشد. یکی از مهم‌ترین بخش‌های حقوق مدنی، مسئولیت مدنی است و با توجه به این که هدف اصلی قواعد مسئولیت مدنی جبران خسارت‌های مادی و معنوی زیان دیده و ترمیم زیان وارده می‌باشد، دولت نیز از این قاعده مستثنی نمی‌باشد. در مقاله حاضر سعی شده است تا ابعاد اخلاقی مسئولیت مدنی دولت نسبت به آلودگی هوا تشریح می‌شود.

نتیجه‌گیری: یکی از تبعات بد که با صنعتی شدن پیش آمد آلودگی هوا و بطور کلی آلودگی زیست محیطی بود. هر گاه چند سبب باعث ایجاد آلودگی در محیط زیست شده باشند سبب نزدیک و بدون واسطه مسئول جبران ضرر است مگر آن که سبب دورتر اقوی باشد. مواردی نیز در خصوص رفع مسئولیت مدنی وجود دارد که باعث معافیت از مسئولیت مدنی می‌گردد. بطور کلی آنچه اهمیت دارد رفع مصونیت دولت و تحقق مسئولیت مدنی آن جهت جبران خسارت ناشی از آلودگی هوا می‌باشد که دولت را به پرداخت خسارت و ضرر و زیان وارده یا به واسطه وظیفه تصدی‌گری و یا نظارتی می‌کند. البته احراز مسئولیت مدنی دولت در قبال آلودگی محیط زیست امری پیچیده و فرایندی هزار تو است که نیاز به مذاقه و تلاش بسیاری دارد اما آنچه مسلم است مسئولیت مدنی دولت در صورت اثبات سببیت می‌تواند به نسبت خسارت وارد شده احراز و باعث مسئول شناخته شدن دولت در قبال شخص متضرر باشد.

کلید واژگان: ابعاد اخلاقی، مسئولیت مدنی، دولت، آلودگی هوا، جبران خسارت، محیط زیست.

سرآغاز

این مسئولیت در زمینه‌های گوناگون خدماتی، صنعتی، تولیدی و ... مطرح است. در این میان مسئولیتی که نسبت به محیط زیست و از جمله آلودگی هوا وجود دارد را نباید به فراموشی سپرد و لذا مطالعه حاضر با هدف بررسی ابعاد اخلاقی مسئولیت مدنی دولت نسبت به آلودگی هوا^۱ شکل گرفت.

بحث

مفهوم اخلاق

کلمه «اخلاق» جمع خُلق و به معنای خوی‌ها و روش‌هاست. اصطلاح «اخلاق» در متون اخلاقی و استعمالات عرفی به سه معنا به کار می‌رود:

- غرایز و ملکات و صفات روحی و باطنی که در انسان است اخلاق نامیده می‌شود.
- اعمال و رفتاری که از این خلقیات ناشی گردد نیز اخلاق و یا رفتار اخلاقی^۲ گفته می‌شود.

اخلاق^۱ با باورها و ارزش‌ها و آرمان‌های مردم گره خورده است و عرف برای آن قداست خاصی قائل می‌باشد و علم حقوق^۲ که در خدمت مردم و اجتماع می‌باشد، نمی‌تواند اخلاق را بی‌اهمیت انگارد، زیرا در غیر این صورت از ضمانت اجرای کافی برخوردار نخواهد بود. از این رو بسیاری از مفاهیم و قوانین مطرح در حقوق برای پاسداشت قوانین اخلاقی^۳ طراحی و تبیین شده‌اند تا بدین ترتیب بتوانند از اجرای احکام اخلاقی اطمینان یابند و جامعه را به آرمان خود که همانا مدینه فاضله است نزدیک کنند. یکی از ابعاد اخلاقی که علم حقوق بر آن تأکید بسیاری دارد، مسئولیت مدنی است. با توجه به این که برقراری عدالت^۴ اصلی‌ترین هدف علم حقوق است، در حقوق مسئولیت مدنی^۵، آرمان عدالت‌جویی عام بسیار مورد توجه قرار دارد. در دنیای امروز، بسیاری از فعالیت‌های اجتماعی مبتنی بر مسئولیت مدنی شکل گرفته‌اند که تنها افراد جامعه را در برنمی‌گیرد بلکه دولت نیز باید در برابر مسئولیت مدنی خود نسبت به جامعه و حتی جامعه بین‌المللی پاسخگو باشند.

از اخلاق بدانند (۵). یکی از مهم ترین مواردی که ارتباط اخلاق و حقوق را نشان می دهد بحث مسئولیت و مفهوم مسئولیت مدنی است.

مفهوم مسئولیت مدنی

مسئولیت از سئل و به معنی آنچه که مورد سؤال قرار می گیرد یعنی: (ما یسأل) تعریف شده است (۶). مسئولیت یا مسؤولیه؛ «مصدر صناعی یا جعلی از مسؤل، ضمانت، ضمان تعهد، مؤاخذه و مسؤولیت چیزی یا کسی بودن؛ به گردن او و در عهدهی او و در ضمان، مسؤولیت داشتن؛ مسؤل بودن، متعهد بودن، موظف بودن است» (۱).

در فرهنگ فارسی معین «مسؤل به معنی چیزی خواهش شده کسی که فرضیه ای بر ذمه دارد که اگر عمل نکند از او باز خواست شود و مسؤولیت به معنی مسؤل بودن و موظف بودن به انجام دادن امری است». (۷). بنابر آنچه در ترمینولوژی حقوق آمده است: «مسؤولیت عبارت است از تعهد قانونی شخص، بر رفع ضرری که به دیگری وارد کرده است» (۸).

شرط اساسی و اولیه برای مصداق یافتن مسؤولیت مدنی که محور اصلی بحث حاضر را تشکیل می دهد وجود خسارت یا زیان است. اگر عملی هر چند نامتعارف و ناشایست و حتی جرم نیز باشد، چنان چه زبانی به بار نیورد مسؤولیت مدنی تحقق نمی یابد (۹) و اهداف دیگر مانند تنبیه وارد کننده زیان یا بازدارندگی نسبت به سایر اقدامات زیانبار که در مسؤولیت کیفری از جمله اهداف اصلی می باشد در مسؤولیت مدنی نقش فرعی ایفا می کند (۱۰). در این نوع از مسؤولیت چهره کیفری و مکافات دهنده کارهای ناصواب جای خود را به جبران خسارت داده است (۵). به نظر می رسد که می توان مسؤولیت مدنی را چنین تعریف کرد «هرگاه شخصی متعهد به جبران خسارت وارده بر دیگری باشد که این خسارت عرفاً منسوب به وی باشد و شخص هیچ حق مشروعی در اضرار به غیر نداشته باشد، مسؤولیت مدنی در جبران خسارت خواهد داشت». (۱۱). الزام قانونی جبران خسارت^۱ وارده یکی از مباحث اصلی در مسؤولیت مدنی است که گاهی ورود این خسارت ناشی از نقض قرارداد یا تأخیر در اجرای آن می باشد که در این مفهوم مسؤولیت مدنی التزام به جبران خسارت وارد آمده بر دیگری است که این التزام را مسؤولیت ناشی از قرارداد یا مسؤولیت قراردادی (مسؤولیت در معنای عام) می نامند (۱۲) و حل اختلاف بین زیان دیده و مسؤل وارد کننده خسارت براساس مفاد قرارداد است (۱۵). زمانی نیز عهدهی در میان نیست ولی تکلیف عمومی و عدم اضرار به غیر حکم به جبران خسارت می نماید که تحت عنوان مسؤولیت غیر قراردادی یا قهری یا قانونی (مسؤولیت در معنای خاص) نامیده می شود. (۱۳) یعنی مسؤولیتی است که ناشی از واقعه حقوقی و قانونی می باشد (۱۱) و این مسؤولیت به مواردی مربوط می شود که قانونگذار تکالیف عامی را برای همگان تعیین کرده است و در اثر تخلف از آن خسارتی به دیگران وارد می آید (۱۴). مسؤولیت مدنی در معنای وسیع شامل مسؤولیتهای ناشی از نقض قرارداد و مسؤولیت های غیر قراردادی مسؤولیت ناشی از رفتارهای زیانبار را در بر می گیرد (۱۵). در باب مسؤولیت مدنی باید

- در برخی موارد «اخلاق به رفتار پسندیده یا حالت نفسانی خوب اطلاق می شود که بنابراین استعمال معنای محدودتری به خود می گیرد (۱). علم اخلاق، علمی است که صفات نفسانی خوب و بد و اعمال و رفتار اختیاری متناسب با آن ها را معرفی می کند و شیوه تحصیل صفات نفسانی خوب و انجام اعمال پسندیده و دوری از صفات نفسانی بد و اعمال ناپسند را نشان می دهد. بر اساس این تعریف، علم اخلاق علاوه بر گفتگو از صفات نفسانی خوب و بد، از اعمال و رفتار متناسب با آن ها را نیز بحث می کند، و همچنان راه کارهای رسیدن به فضیلت ها و دوری از رذیلت ها را نیز مورد بررسی قرار می دهد. علم اخلاق از ارزشمندترین و ضروری ترین علمی است که انسان به آن ها نیازمند است. هدف نهایی علم اخلاق این است که انسان را به کمال و سعادت حقیقی خود، یعنی قرب الهی که همانا هدف اصلی خلقت جهان و انسان است برساند (۲).

ارتباط اخلاق و حقوق

ارتباط حقوق و اخلاق از قدیمیترین مباحث فلسفه ی حقوق است؛ تا آنجا که مدخل بیشتر نوشته های آن را تشکیل می دهد؛ امری که طبیعی می نماید؛ زیرا برای فهم حقوق باید آن را از نظامهای مشابه بازشناخت و اخلاق شبیه ترین نظام رفتاری به حقوق است. درخصوص رابطه ی این دو نظام به تعبیر عده ای سلوکی (۳) که به روابط انسانی می پردازند نزاعها خاتمه نیافته اما می توان در سیر اندیشه های فلاسفه ی حقوق و حتی واقعیت های قضایی وجوه اشتراک و افتراق و تأثیر و تأثر این دو را دید. از منظر بنیادین، هر دو نظام هنجاری هستند؛ هنجارهایی که البته بر ارزش مبتنی می باشند. بر این اساس اگر بتوان هنجار را دستور آمرانه ی رعایت ارزش تعریف کرد (۴) و ارزشهای نهفته در پس هنجارهای اخلاق و حقوق را دریافت به وضوح می توان به ابتدای بسیاری از قواعد حقوقی بر این ارزشها پی برد الزام طرفین یک عقد به انجام تعهدات قراردادی در واقع نمود یک ارزش اخلاقی در قالب یک هنجار حقوقی است اما مسأله به اینجا ختم نمی شود و این دو نظام همیشه در هنجارهایشان بر یکدیگر منطبق نمی شوند بلکه برخلاف آن چه گفته اند که میان حقوق و اخلاق نمی تواند تعارض باشد (۳) گاهی اجرای قاعده ی حقوقی به نقض قاعده ی اخلاقی می انجامد. اگر مطابق ماده ی ۲۳۰ قانون مدنی وجه التزام مقطوع است، آیا حکم به پرداخت وجه التزامی گزاف توسط طرف قرارداد که به دلیلی اخلاقاً موجه نتوانسته تعهدش را انجام دهد می تواند اخلاقی باشد؟ بدون ورود به نزاع مکاتب حقوقی در باب رابطه ی حقوق و اخلاق باید بپذیریم که حقوق و اخلاق به شدت در هم تنیده اند و هرگونه تلاش برای تهی کردن اولی از دومی بیهوده به نظر می رسد (۲). اگرچه حقوق برخلاف اخلاق که قواعدی صرفاً نیکو پرور و کمال گرا دارد به دلیل پذیرش نظم به عنوان یک هدف متعالی حاوی هنجارهایی خالی از این ارزشها نیز هست اما هم اخلاق برای حفظ اصول خود در عرصه ی اجتماع نیازمند اجبار و ارشاد حقوق است و هم حقوق با داعیه ی عدالت گستری نمی تواند برای رسیدن به این هدف ذاتاً اخلاقی خود را بی نیاز

اذعان داشت که مسئولیت به معنای پاسخگویی است و مسئول، شخصی است که باید پاسخگوی اعمال و اقدامات خود باشد (۱۶). و در اصطلاح عام به هرگونه تعهدی که قانون بر عهده شخص قرار داده باشد تا زیان وارده بر دیگری را جبران کند می‌باشد. و در معنای خاص بدین معناست که انسان وقتی از نظر مدنی مسئول تلقی می‌شود که ملزم باشد آثار و نتایج ضرر وارد به دیگری را جبران نماید. در این هنگام است که اصطلاحاً می‌گویند چنین شخصی در برابر زیان دیده ضامن است و یا به تعبیر دیگر، مسئولیت مدنی دارد (۱۷).

مبانی مسئولیت مدنی دولت نسبت به آلودگی هوا

در ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست (مصوبه ۲۸/ ۳/ ۱۳۵۳ و اصلاحیه ۲۴/ ۸/ ۱۳۷۱) در خصوص آلودگی بصورت کلی چنین بیان می‌دارد:

"منظور از آلوده ساختن محیط زیست^۹ عبارتست از پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا یا خاک یا زمین به میزانی که کیفیت فیزیکی یا شیمیایی یا بیولوژیکی آن را به طوری که زیان آور به حال انسان یا سایر موجودات زنده و یا گیاهان و یا آثار و ابنیه باشد تغییر دهد."

ضمانت های مدنی مقابله با آلودگی هوا از دو جنبه قابل بررسی می باشند. یکی پیش بینی آن در قراردادهای که به دنبال آن بحث مسئولیت قراردادی مطرح می شود و شامل تعهدات و شروط زیست محیطی می شود که در قراردادهای به ویژه قراردادهای عمرانی پیش بینی شده است و دیگری ضمانت های ناشی از مسئولیت قهری^{۱۰} می باشد که مربوط به آن دسته از اقدامات آلاینده ای می گردد که به موجب قانون نسبت به آنها دعوای مسئولیت مدنی مطرح و بحث جبران خسارت ناشی از آلودگی هوا به میان می آید.

ضمانت اجرای قانونی برای مسئولیت مدنی شامل ضمانت اجرای ناشی از مسئولیت قهری و قراردادی می باشد که با پرداختن به هر کدام بصورت مجزا در ذیل به پیش برد بحث کمک خواهد شد.

— ضمانت اجرای ناشی از مسئولیت قهری

مسئولیت قهری مسئولیتی است که در نتیجه قهر و غلبه بدون رضایت متعهد به حکم قانون برهر شخص تحمیل می گردد حال این شخص می تواند شخص حقیقی یا حقوقی یا دولت باشد. مانند ماده ۳۸۷ قانون مدنی که به تلف مبیع قبل از قبض اشاره می نماید این مسئولیت در موضوع بحث مسئولیت مدنی دولت در قبال حوادث غیر مترقبه نیز می تواند مورد تعمیم واقع گردد.

حقوقدانان بر این عقیده اند که الزام به جبران خسارت در مسئولیت قهری منطبق با وقایع حقوقی می باشد که در دسته بندی اسباب ایجاد تعهد از آن نام برده شده و مشتمل است بر رویدادهایی که اثر آن به حکم قانون معین می شود. چنانکه در قانون مدنی به اثر این وقایع تحت عنوان الزامات خارج از قرارداد و ضمان قهری^{۱۱} اشاره شده است. از این رو برخی معتقدند که هیچ اصطلاحی همانند وقایع حقوقی نمی تواند اسباب پراکنده و گوناگون تعهدات قهری را در خود جمع کند و بر این اساس استدلال می کنند (۵).

الف- قاعده منع اضرار به غیر

اگر فرض کنیم که شخصی دارای حق و خواستار اعمال آن است و شخصی دیگر از اعمال حق او، متضرر می شود اگر صاحب حق اعمال نکند ضرر می کند و اگر اعمال کند به دیگری ضرر می زند. دو ضرر با هم ساقط می گردند. بدیهی است که این امر به شرط تساوی بین آنها است به عنوان مثال ضرر جانی با مالی برخورد ندارد و ساقط نمی شوند و قابل مقایسه نیستند و نمی توان هر دو را ساقط و به معیار دیگری رو آورد و مسلماً رفع ضرر جانی بر رفع ضرر مالی ارجح است. لذا آلوده نمودن محیط زیست و تخریب و نابود کردن طبیعت و منابع طبیعی از روشن ترین نمونه های زیان زدن به دیگران است. از آنجایی ضرر به محیط زیست (حیات و مال شهروندان) از مصادیق این قاعده می باشد بنابراین به دلالت این قاعده می توان ضمان قهری صدمه زندگان به محیط زیست را از طریق نفی خطر غیر متدارک و ملازمه ضرر با جبران و همچنین استفاده از شمول احکام عدمی مورد بررسی قرار داد. در این خصوص می توان بیان داشت که اگر ضرری از طرف شخصی (حقیقی یا حقوقی) به شخص دیگری وارد گردد باید در صدد جبران آن و حتی دفع ضرر اقدام نماید.

علاوه بر این می توان چنین بیان کرد که در قوانین مدنی و همچنین اسلامی کشور ما اضرار به غیر منع و ممنوع اعلام شده که در صورت وقوع مسئولیت فرد مطرح می گردد.

ب- قاعده مزاحمت های ناشی از مجاورت

قاعده مزاحمت های ناشی از مجاورت یک قاعده و نظریه پذیرفته شده در قانون کشور می باشد. در خصوص آلودگی هوا، منظور از مزاحمت های مورد نظر در این قاعده تمامی اقدامات است که باعث ایجاد مزاحمت برای مجاورین می شوند که می توان به ایجاد دود صدا گرد و غبار آلودگی منابع آبی و غیره اشاره نمود، بدین سبب مسئولیت مدنی برای فرد ایجاد کننده آلودگیهای مذکور که در مجاورت شخص متأثر از آنها قرار دارد قابل پیگیری است.

ماده ۳۲۸ قانون مدنی ایران و ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی حاکی از این است که هر کس به دیگری ضرر و خسارت بزند باید به جبران آن بپردازد. به عبارت دیگر، مطابق مواد فوق، هیچ ضرری نباید جبران نشده باقی بماند. از این رو، هنگامی که احراز مسئولیت مدنی آلوده کننده ممکن باشد و شرایط ضرر قابل مطالبه برای خسارت وارده به محیط زیست وجود داشته باشد بحث جبران خسارت ناشی از آلودگی هوا که بعنوان ضمانت اجرایی مسئولیت مدنی آلوده کننده است مطرح می گردد.

— ضمانت اجرا های ناشی از مسئولیت قراردادی^{۱۲}

ضمانت اجرا های ناشی از مسئولیت قراردادی، شامل موارد ذیل می باشد:

در اینجا موضوع بحث ما راجع به قراردادهایی است که حق مطالبه خسارت از متعهد را از بین برده کاهش داده یا بر دامنه تعهدات وی می افزاید و قبل از ورود خسارت نیز متعهد می گردند شرایط تحقق مسوولیت موضوع این قراردادها نیز بوجود آمده است.

الف - شرط کاهش مسئولیت

در مسئولیت قراردادی، امکان کاهش مسوولیت با تراضی طرفین وجود دارد بدین ترتیب که مسوولیت متعهد را محدود به میزان معین نموده یا از ضمانتی که بر مبنای قواعد عمومی بر عهده اوست مصون بدارند. در اینکه آیا این گونه شروط قبل از تحقق (ورود) ضرر قابل انعقاد هستند یا خیر؟ چه اینکه موضوع آنها ضرری است که هنوز وارد نشده است یعنی موجود نمی باشد - بحث شده است لی به نظر می رسد، همانطور که گفته شد با توجه به اینکه، این گونه قراردادها عقد صلح می باشند و عقد صلح نیز می تواند برای جلوگیری از نزاع احتمالی منعقد شود، و نظر به ماده ۷۵۷ ق.م که صلح بلاعوض را نیز جایز دانسته (و با توجه به این ماده دیگر نمی توان گفت که قرارداد راجع به عدم مسئولیت متعهد قبل از ورود ضرر به سبب بلاعوض بودن آن صحیح و نافذ نیست) و انعقاد این قراردادها قبل از ورود ضرر ایرادی نداشته باشد.

ب- شرط افزایش مسئولیت

به موجب این شرط در مواردی که بر طبق قاعده عمومی متعهد التزامی به جبران خسارت ندارد باز مسوول قلمداد می گردد چنانکه در تعهدات به وسیله متعهد وصول به نتیجه را بر عهده بگیرد چنین متعهدی در حالت عادی در صورتیکه به نتیجه نائل نمی گردید، مسوولیتی نداشت ولی در اثر این شرط عدم وصول نتیجه موجب مسوولیت او می گردد. به عبارت دیگر در اینگونه شروط متعهد اجرای قرارداد را تضمین نموده و احتمال پیشامدها و حوادث ناگهانی و احتراز ناپذیر را بر عهده می گیرد، در این صورت وجود قوه قاهره نیز او را از مسوولیت معاف نمی نماید او باید تعهد را اجرا نماید و در غیر این صورت خسارت بدهد. این گونه شروط و قراردادها معمولاً قبل از ورود خسارت منعقد می گردند که به نظر می رسد بر خلاف نظم عمومی نباشد، زیرا که قرارداد میدان داد و ستد و تراضی بوده و آنچه که خواسته طرفین است، قانون نافذ می داند و از آن حمایت می کند بنابراین شرطی که مسوولیت متعهد را افزایش می دهد بنابر اصل حاکمیت اراده^{۱۳} نافذ است، به عبارت دیگر وقتی که اراده منشأ عقد بوده و مسوولیت قراردادی ناشی از همین عقد است این اراده آزاد است که مسوولیت را از بین برده یا تغییر دهد. (۵) پس در اینگونه قراردادها ممکن است طرفین به تراضی، اثر قوه قاهره را تغییر داده و ضمان آثار آن را بر دوش متعهد قرار دهند. اثر معاف کننده این گونه حوادث، به نظم عمومی ارتباط ندارد بلکه قاعده ای است به سود متعهد که می تواند ضمن قرارداد از آن بگذرد. (۵)

"از نظر تحلیلی با پذیرفتن چنین شرطی متعهد کار بیمه گری را انجام می دهد که خسارت احتمالی ناشی از وقوع حادثه ای را بر عهده می گیرد و همچون او عوض دریافت می کند یا به امتیازی می رسد" (۵) بدین جهت در نفوذ این شروط کمتر تردید شده است.

ارکان مسئولیت مدنی دولت در خصوص آلودگی هوا

مواردی که سبب در آلودگی هوای شوند عبارتند از استفاده از پسابها^{۱۴} و آبهای برگشتی، آلودگیهای ناشی از اکتشاف نفتی، گرم شدن زمین و تخریب جنگلها (۱۸-۲۰).

مسئولیت مدنی دولت بدون تردید از مباحث مهمی است که در حقوق عمومی جایگاه ویژه و گستردهای داشته و مفاهیمی چون ضرر و زیان و جبران خسارت زیان دیدگان را به همراه دارد.

با توجه به مبانی و مستندات قانونی مسئولیت دولت به نظر می رسد بتوان مسئولیت دولت ناشی از آلودگی هوا را ناشی از اعمال حاکمیتی وی دانست، زیرا موضوع مورد بحث از مواردی است که عموم افراد جامعه با آن درگیر هستند و نه عده خاصی، بنابراین از این جهت که نفع عموم مطرح می شود مربوط به اعمال حاکمیتی می شود.

در موارد خاصی ممکن است مسئولیت مدنی دولت ناشی از ضرورتها و مصالح اجتماعی^{۱۵} بوده باشد و یا احتمالاً ناشی از آن بوده که دولت نتوانسته است مسئولیت قانونی خود را در اجرای صحیح احکام محاکم صالحه به جا آورد (۲۱). اما بر اساس ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی دولت سه رکن است:

۱- ضرر ۲- عمل زیانبار ۳- رابطه علیت بین عمل و ضرر

با تحقق سه امر بالا، چنانکه شرح آن بیان می گردد مرتکب عمل (دولت)، مسئول خسارت وارده به متضرر می باشد و باید آن را جبران نماید.

الف) ضرر

در قانون مسئولیت مدنی و قانون مدنی کلمه ضرر، زیان، خسارت و غرامت به یک معنی استعمال شده است.

در علم حقوق مسئولیت مدنی فارغ از جنبه کیفری فعلی است که موجب زیان گردیده و فقط گفتگوی آن در ضرر ناشی از عمل بدون مجوز قانونی می باشد.

برای آنکه مسئولیت مدنی محقق شود و کسی مسئول جبران زیان ناشی از آن باشد، باید از طرف آن شخص بدون مجوز قانونی می باشد. برای آنکه مسئولیت مدنی محقق شود و کسی مسئول جبران زیان ناشی از آن باشد، باید از طرف آن شخص بدون مجوز قانونی زبانی متوجه دیگری شده باشد. بنابراین چنانچه مسئولیت مدنی یافت نشده است.

با این توضیح برای مسئول شناختن دولت (مسئولیت مدنی وی) در حوزه محیط زیست خصوصاً آلودگی هوا می بایست از اقدامات یا عدم اقدامات دولت در زمینه آلودگی هوا زبانی متوجه شخص یا جامعه شده باشد، در غیر این صورت و به صرف عدم انجام وظایف قانونی محوله بر او بدون ایراد خسارت به شخص یا جامعه نمی توان وی را از باب مسئولیت مدنی مسئول شناخت.

مثلاً هرگاه اتومبیلی برخلاف مقررات عبور و مرور از چراغ قرمز بگذرد و تصادفی هم نشود فقط راننده از نظر ارتکاب عمل خلاف جرمه می شود ولی هرگاه در عبور از چراغ قرمز با اتومبیل دیگری که از طرف دیگر می گذشته تصادف نماید و موجب زیان اتومبیل اخیر شود رانند باید آن را جبران کند.

ب) عمل زیانبار

بر این اساس، فاعل فعل زیان بار زمانی مسئول جبران خسارت وارده به دیگری است که عمل زیان بار منتسب به او باشد. و نیز در صورتی فاعل

فعل زیان بار مسئول عمل خویش است که عمل شخص بدون مجوز قانونی صورت پذیرد (۲۲). در ماده یک قانون مسئولیت مدنی نیز به عبارت «بدون مجوز قانونی» اشاره شده است یعنی اگر فعل با مجوز قانونی انجام گیرد شخص مسئول خسارت ناشی از آن نیست. هر کس بدون مجوز قانونی عمداً یا در نتیجه بی احتیاطی به جان یا سلامتی یا مال یا آزادی یا حیثیت یا شهرت تجاری یا به هر حق دیگری که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده لطمه ای وارد نماید که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود می باشد.

برخی عقیده دارند: «قید خلاف قانون در فعل زیان بار بدین علت است که چه بسا شخص به لحاظ عدم پیش بینی یا به طور عمد موجب خسارت شود ولی چون عملش مورد منع قانون نیست، نمی توان او را مسئول قلمداد کرد.» (۲۳). اگر در اثر فعالیت شخص حقیقی خسارت های ناشی از آلودگی هوا و محیط زیست به افراد یا ابنیه وارد شود، این شخص خود مسئول و احراز مسئولیتش هم چون شخص حقوقی مانند دولت پیچیده نیست.

اما در رابطه با آلودگی ناشی از فعالیت شخص حقوقی باید گفت: در این مورد، می توان به دو گونه شخصیت حقوقی پرداخت که این شخصیت ها یا دولتی محسوب می شوند یا غیر دولتی؛ به عبارت دیگر آلودگی می تواند از فعالیت دولت و مؤسسات وابسته به آن ناشی شود و یا از مؤسسات غیر دولتی و خصوصی.

ج) رابطه سببیت

اثبات ورود ضرر به زیان دیده و همچنین ارتکاب تقصیر یا وقوع فعلی از طرف خواند، یا کسانی که مسئولیت اعمال آنان با او است. به تنهایی دعوی خسارت را موجه نشان نمی دهد. باید احراز گردید که بین دو عامل ضرر و فعل زیان بار رابطه سببیت وجود دارد؛ یعنی خسارت و ضرر در نتیجه آن فعل ناشی شده است. در مواردی که تقصیر شرط ایجاد مسئولیت نیست رابطه سببیت اهمیت بیشتری پیدا می کند و اثبات وجود آن نیز دشوار می شود. زیرا، در جایی که تقصیر از ارکان مسئولیت است، تنها به حوادثی توجه می شود که در اثر بی احتیاطی و غفلت شخص رخ داده و زیان را به بار آورده است، ولی هنگامی که این عنصر نیز در محدود ساختن حوادث مؤثر در ایجاد ضرر بکار نیاید؛ دادرس ناچاراً باید از میان همه شرایط و اسبابی که باعث ایجاد ضرر شده است، علت اصلی را پیدا کند. این جستجو کاری است بسیار دشوار، چندان که پاره ای از نویسندگان تلاش در این راه را بیهوده دانسته اند. (۵)

رویکرد نظام حقوقی ایران در مورد مسئولیت مدنی دولت در قبال آلودگی هوا

دولت در ادبیات کلاسیک فارسی در معانی زیر به کار رفته است: مال، ثروت و حکومت؛ همچنین جمعیتی از افراد که در خاک معینی زندگی می کنند و تابع یک قدرت عمومی از خود می باشند (۲۴). و از دولت گاهی در معنای عام به کار می رود و گاهی هم در معنای خاص... دولت

به معنای عام شامل همه قوای عمومی، دستگاه های حاکمیتی می باشد. ولی دولت در معنای خاص منصرف به قوه مجریه می باشند.

اما در تعریف مسئولیت مدنی دولت باید گفت که، این مسئولیت نتیجه حاکمیت قانون است و عدالت حکم می کند که هیچ قانون شکنی و زبانی، چه مادی و چه معنوی بدون جبران باقی نمی ماند.

یکی از عناصر اساسی یک رژیم اداری لیبرال و دموکراتیک مسئولیت مدنی دولت است که آن را از یک رژیم خودکامه متمایز می کند. و این تفکر لیبرال و عدالت خواهانه با پیشرفت آزادی در جوامع پیشرفته مطرح شده است (۲۵). مسئولیت مدنی دولت در بحث آلودگی هوا الزام دولت است نسبت به شخص زیان دیده، در پرداخت غرامات زیان وارده به افراد و جامعه که ناشی از عمل غیر قانونی منتسب به دولت که ممکن است ناشی از عدم انجام وظایف قانونی اش باشد. یا تشخیص دولت است به پرداخت غرامت زیان دیده که به موجب قانون مقرر گردیده است.

نتایج حاصل از این تعریف عبارتند از:

الف) دولت ملزم به پرداخت غرامت است اما الزاماً وارد کننده زیان نیست.

ب) قانون در مسئولیت دولت مدنی دولت، نقش محوری دارد.

ج) عمل منتسب به دولت از تنوع و گوناگونی برخوردار است (۲۶). الف) مسئولیت مدنی دولت: رابطه دو جانبه

اشخاصی که نقش آفرینان مسئولیت مدنی دولت به عنوان یک رابطه حقوقی هستند منحصر به دو شخص، دولت و شخص زیان دیده می باشند. در نتیجه حقوق مسئولیت مدنی، نظامی است که به تنظیم و تعریف حقوق و تکالیف این دو نسبت به یکدیگر می پردازند.

بنابراین اگر در مواردی نیز شخص سومی مانند مقامات عمومی، در این نظم وارد می گردد، حضور و ورود او اصالت ذاتی ندارد، بلکه به دلیل پیوستگی با دولت به عنوان اطراف این رابطه خواهد بود. پس باید گفت که مسئولیت مدنی دولت، مسئولیتی مستقیم است، زیرا شخصیت دولت حقیقی است.

این اندیشه متأثر از نظریات هگل از دولت است که بر اساس آن تنها دولت است که به عنوان یک واقعیت، هم عقلی و هم اخلاقی وجود دارد و انسان تنها وقتی به کل می پیوندد، معنا و ارزش می یابد و هویت فرد به طور جدایی ناپذیر به دولت بسته است. پس مسئولیت دولت ناشی از عمل خود دولت است «مانند مسئولیت مدنی وی ناشی از آلودگی هوا، که بر اثر عدم رعایت و نظارت وی بر آلاینده ها ایجاد می شود» نه اشخاص حقیقی وابسته به آن (۲۴). همچنین به نظر برخی مسئولیت دولت، همانند یک شخص حقیقی نسبت به اعضای بدنش می باشد، برخی هم مسئولیت مدنی دولت در قبال آلودگی هوا را ناشی از حکم قانون می دانند.

در ادامه باید گفت مسئولیت مبتنی بر عدم نیاز به اثبات تقصیر دولت، مسئولیتی مستقیم است زیرا تنها با اثبات رابطه سببیت میان عمل دولت و زیان وارده مسئولیت محقق می شود و این تنها در مسئولیت مبتنی بر تقصیر است که وجود شخص سومی لازم می آید.

حمایت حقوقی می‌نماید. این حمایت حقوقی حتی می‌تواند نقش مؤثری در نهادینه کردن اخلاق زیست محیطی ایفا کند.

زندگی در یک محیط زیست و آب و هوای سالم به عنوان یکی از حقوق بنیادین نوع بشر تلقی شده و هر گونه خسارت به محیط زیست و آلودگی هوا منجر به آسیب به شهروندان شود می‌بایست جبران شود. این امر به خوبی در حقوق مسئولیت مدنی مورد توجه قرار گرفته. به طور سنتی حقوق مسئولیت مدنی برای حفاظت از محیط زیست و از جمله آب و هوا مورد استفاده قرار می‌گیرد. مسئولیت مدنی از اخلاق ریشه می‌گیرد و بر این امر تأکید دارد که مسئولیت، پاسخ‌گویی به همراه می‌آورد. حقوق مسئولیت مدنی بر مبنای اندیشه عدم جواز اضرار به دیگری بنا شده است. بر اساس آنچه در حقوق مسئولیت مدنی آمده وارد ساختن خسارت (غیر عمد) به دیگران مستوجب جبران خسارت است. حقوق مسئولیت مدنی اخلاقاً بی‌طرف است و تنها برای پیشگیری و جبران خسارت زیان‌دیده قابل استناد است. بر این اساس دولت نیز اگر به واسطه فعالیت‌های خود به محیط زیست آسیب وارد کند و با عث آلودگی هوا شود، به نحوی که شهروندان خودش یا شهروندان سایر جوامع را با زیان مواجه سازد باید پاسخگو بوده و به جبران خسارت وارد گردد.

متأسفانه باید اعتراف کرد که حقوق مسئولیت مدنی به ویژه در کشور خودمان در حالت ضعف قرار دارد. حال آن که با توجه به مشکلات ناشی از آلودگی هوا در ایران، به ویژه در شهرهای بزرگ، که سلامتی هموطنان را با خطر جدی مواجه کرده و سدی را در راه توسعه پایدار کشور است. با عنایت به این که مهم‌ترین آلوده کننده هوای کشورمان، تأسیسات متعدد دولتی‌اند که طبعاً به خاطر انتساب به دولت، از قدرت ویژه‌ای برخوردارند و از سوی دیگر سازمان حفاظت محیط زیست که قانوناً متولی اصلی در مبارزه با فعالیت‌های مخرب و آلوده کننده دنیا است، خود یک نهاد دولتی محسوب می‌شود که تحت امر شورای عالی حفاظت محیط زیست قرار دارد که اکثر اعضای آن طبق ماده ۲ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، منصوب ۳۵۳۱، عضو هیأت دولت می‌باشند، شایسته است که قوه قضاییه ایران، نقش مؤثرتری در حفاظت از محیط زیست کشور از خود نشان می‌دهد و نقش مؤثرتری در حفاظت از زیست بوم جهانی ایفا کند. به عبارت دیگر، احراز مسئولیت مدنی دولت در قبال آلودگی محیط زیست امری پیچیده و فرایندی هزار تو است که نیاز به مذاقه و تلاش بسیاری دارد. اما آنچه مسلم است مسئولیت مدنی دولت در صورت اثبات رابطه سببیت می‌تواند به نسبت خسارت وارد شده احراز و باعث مسئول شناخته شدن دولت در قبال شخص متضرر باشد. دولت بعنوان قوه مجریه در هر کشوری علاوه بر اینکه وظیفه اجرای قوانین و مقررات در جامعه را دارد در خصوص دستگاه‌های ذی ربط خود و موسسات و نهادهای که به نحوی با آن ارتباط دارند وظیفه نظارتی دارد به عبارت دیگر چنانچه فعل خلاف قوانین و یا ترک فعلی توسط دستگاه‌های دولتی (خواه اشخاص در چارچوب سازمانی و خواه موسسات بعنوان نمایندگان دولت بعنوان پیمانکار و ...) صورت بگیرد که باعث بروز خسارتی به اشخاص اموال و

به دیگر بیانی در نظریه مسئولیت محض تفکیک بین خطای اراده و کارمند، مورد پیدا نمی‌کند و یک طرف دولت است و طرف دیگر زیان دیده و اثبات رابطه سببیت بین فعل دولت و زیان وارده آمده کفایت می‌کند. (۲۶)

ب) مسئولیت مدنی دولت: رابطه سه جانبه بر اساس این نگرش، در مسئولیت مدنی دولت سه طرف وجود دارد. یکی شخص حقیقی که عامل زیان است، دولت که پرداخت کننده غرامت است و زیاد دیده.

از این دیدگاه مسئولیت مدنی بنا به دلایل زیر، رابطه سه طرفه است. نخست، چون دولت شخصیت حقیقی ندارد و مسئولیت او ناشی از عمل دیگری است، چرا که دولت شخصیتی اعتباری دارد بنابراین امکان ارتکاب عمل زیان‌بار را ندارد، تا بتوان گفت مسئولیت وی ناشی از فعل شخصی خود اوست. به عبارت دیگر نسبت داد حق و تکلیف به دولت تا آنجا امکان‌پذیر است که از حکم قانون ناشی شده باشد و با هویت اعتباری دولت هم‌پوشانی داشته باشند. (۲۷)

دوم، در مسئولیت مبتنی بر عدم تقصیر، قانون‌گذار شناخت عامل زیان را لازم ندانسته است. نه اینکه عامل زیان وجود ندارد بلکه علی‌رغم وجود عامل زیان در این نوع مسئولیت پرداخت غرامت منحصر بر دولت قرار گرفته است، در واقع مهم‌ترین عنصر تحقق این نوع مسئولیت اثبات رابطه سببیت است نه تعیین رابطه عامل زیان.

سوم، در مسئولیت مبتنی بر تقصیر، تمایز میان خطاهای شخصی از خطاهای دولت در رابطه با آلودگی هوا، به عنوان ضابطه شناخت تقصیر دولت، روشن‌ترین دلیل ارتکاب عمل زیان‌بار توسط مقامات عمومی است.

با توجه به استدالات مطرح شده به نظر می‌رسد که نظریه سه جانبه‌گرایی مسئولیت مدنی دولت نسبت به نظریه دیگر منطقی‌تر است. به همین ترتیب حقوق دانان ایرانی نیز پیروی این نظریه مسئولیت مدنی دولت را مسئولیتی غیر مستقیم دانسته‌اند چرا که اشخاصی مثل دکتر طباطبایی و دکتر غمامی در تألیفاتشان از اعتباری بودن شخصیت دولت حمایت می‌کنند،

طباطبایی، مسئولیتی دولت را مسئولیتی غیر مستقیم می‌داند و می‌گوید نسبت دادن خطا و تقصیر بر شخص غیر حقیقی، تعبیر صحیحی نیست، زیرا در اداره شخص طبیعی نیست و از خود اراده ندارد، تقصیراتی هم که به او اسناد داده می‌شود در حقیقت تقصیراتی است که در تحلیل نهایی، متوجه کارمندان و مأموران دولت است (۲۵).

نتیجه‌گیری

امروزه مسئله حفاظت از محیط زیست در کانون توجه جوامع و دولت‌های بین‌المللی و داخلی قرار گرفته است و به ارزش اخلاقی و اجتماعی تبدیل شده است. این امر ضرورت حمایت قضایی از این امر را در سطح ملی و بین‌المللی بیش از پیش نمایان می‌سازد. امروزه اهمیت آلودگی هوا بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته و به یکی از ارزش‌های برتر جوامع انسانی تبدیل شده است. این ویژگی حفاظت از هوا را شایسته

تأمین منافع اجتماعی طبق قانون به عمل آید و موجب ضرر دیگری شود دولت مجبور به پرداخت خسارت نخواهد بود.

ملاحظه‌های اخلاقی

در پژوهش حاضر حق معنوی مولفین آثار مورد احترام قرار گرفته و قوانین تعارض منافع کاملاً مورد توجه قرار گرفته است.

واژه نامه

1. Ethics	اخلاق
2. Law science	علم حقوق
3. Ethical rules	قوانین اخلاقی
4. Justice	عدالت
5. Civil responsibility	مسئولیت مدنی
6. Air pollution	آلودگی هوا
7. Ethical behavior	رفتار اخلاقی
8. Compensation	جبران خسارت
9. Environment	محیط زیست
10. Coercive liability	مسئولیت قهری
11. Coercive responsibility	ضمان قهری
12. Contractual liability	مسئولیت قراردادی
13. Rule of will	حاکمیت اراده
14. Effluents	پساب ها
15. Social benefits	مصالح اجتماعی

محیط زیست شود جدای از اینکه خود آن موسسه یا دستگاه مسئولیت دارد دولت نیز در این زمینه مسئول است مگر در موارد استثنایی که ذکر شد. علاوه بر این دولت در مواردی که مسئولیتش محض است بدون دخالت شخص ثالثی مسئول شناخته می شود و ملزم به جبران خسارات وارده ناشی از فعالیتش در زمینه های آلوده کننده هوا و محیط زیست می باشد. از سوی دیگر در مواردی که دولت کار را به پیمانکار یا اشخاص ثالث می سپارد و خود رأساً وارد عمل نمی شود، مثلاً واگذاری تجهیز کارخانه تولید محصولات شیمیایی مسئولیتش با اثبات رابطه سببیت قابل شناسایی است بدین معنی که اگر دولت در قرارداد منعقد خود با شرکت یا موسسه مربوطه قوانین زیست محیطی و رعایت آنها را گنجانده و بر آنها تأکید کرده باشد، می تواند ادعا نماید که به وظیفه قانونی خود در این مرحله عمل کرده است اما اگر نسبت به تجهیز و خریداری تأسیسات کارخانه هیچ نظارتی نکرده باشد علاوه بر شرکت و موسسه مزبور دولت نیز با اثبات رابطه سببیت یا به بیان دیگر به سبب ترک فعل مسئول شناخته می شود.

در اینجا لازم است که ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹/۲/۷ را نیز دوباره یادآور شویم که بیان می دارد «کارمندان دولت و شهرداری و موسسات وابسته به آنها که به مناسبت انجام وظیفه عمداً یا در نتیجه بی احتیاطی خسارتی به اشخاص وارد نمایند شخصاً مسئول جبران خسارات وارده می باشند ولی هرگاه خسارات وارده مستند به عمل آنان نبوده و مربوط به نقص وسایل ادارات و موسسات مزبور باشد در اینصورت جبران خسارت به عهده اداره یا موسسه مربوطه است ولی در مورد اعمال حاکمیت دولت همراه اقداماتی که برحسب ضرورت برای

References

- Dehkhoda A. Dictionary. 1st ed. Tehran: Tehran University Press. (In Persian). 2013.
- Mohseni H, Rezaeinejad A. Law & Morality; Morality & Adjudication (Some Reflection on the Credibility of Without Notice Recorded Voice as Proof). *The Judiciary Law Journal*, 2011; 75(73): 5-82. Doi: <https://doi.org/10.22106/ijl.2011.11091>
- Del Vecchio G. Philosophy of law. Translated by Vahedi J. 1st ed. Tehran: Mizan Publication. (In Persian). 2007.
- Poulantzas NR. Philosophy of law. Translated by Almasi N. 1st ed. Tehran: Mizan Publication. (In Persian). 2007.
- Katouzian N. Obligations outside the warranty contract, coercion, civil liability, usurpation and forfeiture. 6th ed. Tehran: Tehran University Press. (In Persian). 2007.
- Ma'loof L. Al-Munjadfi al-Lagheh. 1st ed. Tehran: Aghigh Publication. (In Persian). 2015.
- Moein M. Moein dictionary. 1st ed. Tehran: Amirkabir Publication. (In Persian). 2014.
- Jafari Langeroudi M. Law encyclopedia. 1st ed. Tehran: Amirkabir Publication. 1993.
- Hossein Abadi A. Examination and analysis of the article 7 of tort law. *Criminal Law Doctrines*, 2006; 3(20): 3-22. (In Persian).
- Prosser WL. The law of torts. 2nd ed. USA: West Publishing Company. 1964

- Yazdanian A. Civil rights are the realm of civil responsibility. 1st ed. Tehran: Adabestan Publication. (In Persian). 2000.
- Fahimi A. Predictability of loss in civil liability. *Legal Perspectives Quarterly of the Faculty of Judicial Sciences and Administrative Services*, 2005; 4(34, 35): 20-28. (In Persian).
- Ghaemzadeh SM. Basics of civil responsibility. 5th ed. Tehran: Mizan Publication. (In Persian). 2008.
- Babaei I. The concept of civil liability. *Legal Encyclopedias*, 2020; 3(6): 11-29. doi: <https://doi.org/10.22034/law.2021.525159.1050>
- Tajik A, Khoeini G, Khazaei A, Shafiei H. The role of ethics in civil liability focusing on the principles of carrier's civil liability (a philosophical-ethical study). *Int. J. Ethics Soc.* 2021; 3 (2) :16-26. Doi: <http://dx.doi.org/10.52547/ijethics.3.2.16>
- Moradi A, Saberian A. Ethics and Excuse in Contract Execution in Iranian Civil & Commercial Law. *Int. J. Ethics Soc.* 2021; 3 (1) :1-8. Doi: <http://dx.doi.org/10.52547/ijethics.3.1.1>
- Taghizadeh E. Civil law, property law. 1st ed. Tehran: Majd Publication. (In Persian). 2007.
- Salimzadeh S, Shamloo S. Damages caused by oil pollution to the environment from the perspective of environmental rights and ethics. *Ethics in Science and Technology*, 2022; 17 (2) :37-44. (In Persian). Dor: <http://dorl.net/dor/20.1001.1.22517634.1401.17.2.6.8>

19. Fathi H, Mirabbasi SB, Poornoori M. Governments' commitments to marine pollution: with emphasis on environmental ethics and the convention on the rights of the sea. *Ethics in Science and Technology*, 2022; 17 (2):29-36. (In Persian). Dor: <http://dorl.net/dor/20.1001.1.22517634.1401.17.2.5.7>
20. Mohammadi S, Jafari MJ, Azadbakht F. Principle of prohibition of harmful use of land and dealing with environmental damage of fine dust in international law with emphasis on the moral responsibility of countries. *Ethics in Science and Technology*, 2023; 17 (4):58-65. (In Persian). Dor: <http://dorl.net/dor/20.1001.1.22517634.1401.17.4.9.5>
21. Rooshan M. Government liability in no-fault bankruptcy. 1st ed. Tehran: Ferdowsi Publication. (In Persian). 2007.
22. Sepahvand A. Civil responsibility. Bar Association, 1974; 128: 140-149. (In Persian).
23. Aminfar R. Civil law. Legal Collection, 2010; 16: 1-10. (In Persian).
24. Jafari Langeroodi M. Legal terminology. 45th ed. Tehran: Ganj Publication. (In Persian). 2017.
25. Tabatabaei Motameni M. Comparative administrative law. 2nd ed. Tehran: Samt Publication. (In Persian). 2008.
26. Zargoosh M. Government civil responsibility. 1st ed. Tehran: Mizan Publication. (In Persian). 2010.
27. Alem A. Foundations of politic science. 13th ed. Tehran: Ney Publication. (In Persian). 2005.